

սպեւս, եւն: Անարկուածներ կան Ողմպիանու քով. (Է եւ Ժ.) Այս տեղը բուն Ատղկան չէ, այլ Խաչկայ կամ Թուրքիոսի (972—992 Յ. Բ.) հրամանաւ. Աբաստիոյ մետրապոլիսն թղթոյն տրուած պատասխանին մէջը կը գտնուի:

Եսովպեան, առաւելորդ ուրեմն Հայոց ծանօթ էին: Բայց բովանդակ հայ գրականութեան մէջ չէ յիշուիր Եսովայ Աստուհայան ինչպէս անուամբ: Եսովայ չէին անոնք հռետորական գործերէ, անանուն զըրցներէ, խառնուած վարդապետն առակաց հետ, եւ Ուլվալիս անուամբ: Թովմաս Արծրունցը "Ուլվալիս" փոխադրուի, ուղղագրութիւնն անշուշտ գրէ՝ սխալ մ'ըլլաւ է՝ "Ողմպիանա", գրելու տեղը՝ Գրիգոր Մագիստրոս ԺԱ. դարուն իւր առ Եփրեմ Բընդ եպիսկոպոս գրած է "Ղ. Նուան", նամակին մէջ՝ "Ուլվալիս", ձեռով կը յիշէ անունը: Զեռագրաց մէջ յաճախ կը յորջորդուին "Ուլվալիս" առիւտ, պետեւն այուզ-ղադարութեամբ (սեւ յետոյ § 455), բայց այս "Ողմպիական", առիւտ մտք տանելու չէ՛, այլ իբրեւ "Ուլվալիս" = Ուլվալիս: Լայ պաշտականութեան մէջ Ողմպիանա մասին տեղեկութիւններ պահուած չենք գիտեր, բայց իւր առնուամբ հայ լեզուաւ կայ հասարակ մ'եղող պետն առակաց (§4 30):

Եսովպեան առաւելորդ հայ մատենագրութեան մէջ անցած են բոս երեւութիւն յունական հռետորներէ: Հաւանական է որ յաւնիստ առակներ կային հայերէն լեզուաւ, ինչպէս կը տեսնուի խորենացոյց առ Սահակ Բագրատունի տնոր Պարսից առաքուելոց ունեցած միտութեան մասին տրանսկրիպտ՝ գրած առ խոսքերէն¹. "Ձիւն քեզ առ այսքիկ կարտութիւն առասպելը ստեղծ . . : Մի՛ արդեաւք յաւնիստ զիւն Եսովպեան իցեն հանգերէն պատ-

ճառաւ, որը զճմարտութիւն իրացն այլ-Եսովպեան ունի Իստուհայան, Թե այս բանս ("առասպելը") Եսովպեան իմաստով առնելու է, կը հետեւի խոսքին ընթացքէն, նաեւ այն մեկնութենէ, զոր հետագայ կու տան, զոր օրինակ երբ Ափթնիս կը սահմանէ թէ "Առասպելը" (μύθος) է բան տաւ՝ որ ճմարտութիւնը կը պատկերացընէ, Նոյնպէս Թեոփիլ Գրիգոր Մագիստրոսի իւր Բարսեղ եւ Եղիշէ աշակերտաց գրած ՅԱ. խնդրոց գրող Արիստոտէլին, նամակէն կ'իմանանք որ ԺԱ. դարուն Հայոց քով զպրոցական հրահանգաց մաս կը կազմէին առաւելորդ, զոր Մագիստրոս "Եսովպեան" կը կոչէ: Միայն թէ հետաքրքրական պարագայ մըն է որ հռետորական "Պիտոյից" գրող մէջ՝ որ հիմնական է Թեոփիլ "Եսովպեան" թեանց, վրայ, կը պահին յառաջարկանին հետ երկու գրքեր՝ "Վալ Աստուհայան" (περι μύθου) եւ "Վալ Պարսիսիս", (περι διηγήματος)² որոնք թերեւս իւր զպրոցական գրքեր առանձին գտնուին: Ողմպիան յոյն Եսովպեան ծանօթ չէ. բայց կայ հոկոսը, զոր՝ թեւեւ չափազանց լակոնական ոճով՝ կը յիշէ Սուրբաս "Ուլվալիս", Եսովպեան³: Մագիստրոսի լեզու մ'այլ այն է որ Ողմպիանա անուամբ առակներն իրենց համապատասխանողներն ունին հռետորներու քով, յայսպէս շարունակեալ, իբրեւստի, Ափթնիսի. (այս համաստատութիւնը կ'ընէ հայագետն իւրաքանչիւր առակի վրայ խօսած առն, տես § 436—38, 441—50.) Ողմպիանա հասարակն են յատկապէս Ժե առակներ, Եսովպեան ճանցերը հետ կ'ընային զեռագրաց ըլլալ Ողմպիանա ճարտասանութեան կորուսած մասին մէջ, եւ այն է՝ վասն Առասպելաց, գիրքը՝ ճարտասանութենէն անջատ՝ կրնայ ճոխացուցած ըլլալ Եսովպեան առակներուն թիւը (տես § 431.)

¹ Brosset, Collection d'hist. arm. p. 107 "Ուլվալիս" կը առասպելէ Vulpian, եւ կը յիշէ՝ զիւնեց ինչ պարտէ՝ իրեն ծանօթ հռետորաւ անիւրը՝ "1. Վալվալիս (Valpian) մը՝ իրաւագէտ հռետորացի, Ժ 228ին, որ բազմութիւն գործերը գրած է իրաւացի առ Բարսեղ վրայ.

2. Մագիստրոսի Եսովպեան մը, երբեք առաջ գտած, յԱթեն, կրտսերագիտութիւն Թեոփիլ Ժմաւանից.

3. Յես Եսովպ. Միսիսիէի Cod. Arm. IV. 77. Յես մը "Յուսպի" էջ 150, ուր յառաջ բերուած է Նոյնը.

4. Այս մասին երկուր կը խօսի հայագետը՝ յառաջ բերելով մը Թ. 28 Եսովպի "Բարսեղիս" մէկ կտորն ալ (Թղ. 186) զճմարտ յիման է Նալիկ խոսքի (— "Նալիկ" մասին առակի մէջ տես ՄԱԼ. Լար. Բ. 266 —) որ չափը ծաղիկ ունի եւ դիւրաւ անցանք, զոր թողարկեց Գրիգորի Ե. Սլաւիկիսի տոնին սերմանէն՝ եւն:

5. Մ. Խոր. Ա. Գրիգորի յաւնիստ անիւն մէջ, տպ. Վենետ. 1865, էջ 82.

1. Եփրեմի ալ տես Rhetores Graeci, ed. Walz, I, 59 եւ 127.

2. Եսովպ. Միսիսիէի Cod. Arm. IV. 74—5. — Միսի Թ. 27 Եսովպի մէջ պայտէն է տեղը (Թղ. 82թ) "Եսովպեան Եսովպեան Եսովպեան" ինչպէս զճմարտութիւնն զանգերն թաղմանութեանն ուսանել պարագայ մակտաղանութեամբ. եւ ապա զսահմանողացն պարտաւորել եւ պղտաւանակն եւ արտասանութեան, եւ զարեւալ պիտագրակով կատարանութեան բարդորոշեցն եւ զառաջգիտեցն, Նալիստ քան զայստիկ կրթելովը ներկուս վերադարձեալն զհին եւ զնոր կատարան, եւ առաւելութեանն ի բազմութեան եւն եւն:

3. Յես Baumgartnerի քննութիւնն է ZDMG, Bd. XI, 483.

4. Suidas, Lexicon, ed G. Bernhardt, II, 1858. 'Ուլմպիանոս (այլ ար. 'Ուլմպիանոս, օփոխից, Եսովպիստիս.

Ողոմպիանու առակները տպագրուած են ի վենետիկ 1842ի Գոշի առակաց հետ՝ գրքին ծայրը (էջ 169—87)։ Ինչպես նաեւ յետոյ 1854ին։ «Առակք Ողոմպիանու» խորագրով 12 տակ ալ կը գտնենք Էմիլի հրատարակչին մէջ («Ընտիր էստուանք» Եւն, Մոսկ. 1849, էջ 7—11)։ Աշխարհաբար հրատարակեց խորէն Միրզաբեգեանը՝ «Գոշ Մխիթարայ, Ողոմպիանու եւ Եղովկոսի ընտիր առակները» (Բագու 1878, Ողոմպիանու՝ էջ 93—105)։ Գերմաներէնի ալ թարգմանուած են Վ. Ռոթի խնամովք եւ լոյս տեսած անոր մահուանէն ետքը.¹ (§ 432—33)։ Ողոմպիանու մասին քննադատական մը գրեց Նայման վենետիկ 1842ի հրատարակութեան առթիւ.² Նայման անհաւատարմ չի գտներ այն կարծիքն որ տասնք, զարու թարգմանուած ըլլան, թէեւ զարմանալի ըլլայ որ որեւէ հետք մը չի գտնուիր «Ողմ...» կամ՝ «Ողմպիանոս» ոչ հին յունական եւ ոչ Բիւզանդեան առակագրի մը։ Կ. Լ. Ռոթ 1853ին այն կարծիքն յայտնեց որ հայրաման փորկրութիւնը չի ներկր զանիւկա առանձին գիրք մը նկատել, ուստի՝ «Ողմպիանոս» էր թերեւս հեղինակ հռետորական դասագրքի մը, Նոտի-Եթի-Եթի-Եթի (προτοπινισμα), որուն «Էոս Ը-ոտի-Եթի» (περι 233) հասածէն առնուած կրեանք ըլլաւ այս 123 առակները, յաւելլով որ «Եթէ ուղիղ է այս փորկի հաւաքման արդէն Ե. դարուն հայերէնի թարգմանուած ըլլալը, այն ժամանակ ետովպեան հնագոյն բնագիրներէն կ'ըլլայ»³։ Լանկլուայ ընդհակառակէ 1869ին կը համարէ որ տասնք հեթանոս հեղինակի մը գործ չեն, այլ քրիստոնէի, հաւանականօրէն՝ «գործ Մխիթարայ կամ վարդապետ»⁴։ Վերջապէս Նորայր Բիւզանդացի⁵ Ողոմպիանու առակաց թարգմանութեան ժամանակն անորոշ կը գտնէ, սակայն թ. դարէն յառաջ, քանի որ թմբմաս Արծրաւնոյ ծանօթ է Ժ. Գ. առակը։ Ողոմպիանու են Ժ. Ե. առակները, իսկ Ժ. Զ.—Ի. Գ.⁶ որոնց ընդուն չը պակասայ, կը

վերաբերին Աղուեսագրոց կամ՝ առակաց վարդապետայ (§ 434)։

Քանի մը խաբով նշանակելով հայագէտն այն կէտը (— որոյ մասին քիչ մ'ըսեալ —) որ Ողոմպիանու առակներն օրինակաց մէջ երկու ցեղ կը գտնուին (դորմը 0° եւ 0^m կը նշանակէ), իւրաքանչիւրն դարձեալ երկու ձեւով, կ'անցնի ուսումնասիրել առաջին ցեղին (0°) վերաբերող տպագրի, զոր Ն երբայական տառով կը նշանակէ։ Ցասնեւհինք որդիմարկան առակները (Ա—Ժ. Ե, տպ. էջ 169—81) մի առ մի յառաջ կը բերուին ուսու թարգմանութեամբ, կը նշանակուին արեւելքն եւ համապատասխանող կտորները յունական հաւաքմանց, միով բանիւ լիակատար ուսումնասիրուած եւ պարզաբանուած (§ 436—51)։ Կը ցուիք որ անհնար է մեզնէ հոս մանրամասնութեանց մէջ մտնել։ Այս տասնութհինք առակները կը կրկնուին մամբողջին նաեւ միւս թէ համառու եւ թէ ընդարձակ հաւաքմանց մէջ, ուր առակ (Զ—Ժ. Գ)՝ «Բարոյասուսի, ընդմիջարկեալ օրինակին մէջ, գրեթէ մամբողջ (Ողոմպիան-Մխիթար) ընդարձակ ցեղ» վարդապետն հին Br. հաւաքման մէջ, վեց առակ F հաւաքման ծայրը, եւն։ Այս ամէն հանգամանքները պայծառ կը ցուցնէ Ողիմպիանու առակաց աստիճան մը (§խտ, Լ.) ուր նշանակուած են միւս հաւաքմանց համեմատականքն. (§ 452)։ Այս ամէնը պէտք է նկատել իբր սկզբնական կէտ այն ինչորին թէ ինչ էր Ողոմպիանու առակաց իսկական ծաւալը եւ ինչ տեսակ զարգացմանը ունեցած է. ինչոր մ'որուն լուսաբանութեան նուիրուած են յաջորդ հասածները (§ 452—58), յատկապէս ուսումնասիրելով ձեւագիրները։

Ողիմպիանու հաւաքումն ձեռագրաց մէջ կը գտնուի երկու գլխաւոր տեսակով կամ ցեղով, որոնց մին հայագէտը կ'անուանէ՝ «Ողիմպիան-Վարդա» (0°), միւսը՝ «Ողիմպիան-Մխիթար» (0^m). Երկուքն ալ դարձեալ կրկն ձեւով, համառու եւ ընդարձակ։ Նախ՝ «Ողիմպիան-Վարդա» (§ 454) համառու ձեւը ծանօթ է մեզնէ վենետիկ մէկ ձեռագրէն՝ Թ. 1091, եւ հաւանօրէն սակէ հրատարակուած են 1842ի՝ «Առակք Ողոմպիանու» խորագրով։ Չեռագրին մէջ առակներս (էջ 46—59) սա վերնագիրն ունին՝ «Ողիմպիանոս» առաջին յունական փորկրութեայ Գոշի առակները (էջ 59 եւն.)։ Վերջին (Ժ. Զ.—Ի. Գ.) առակներն, ինչպէս արդէն ըսինք, վարդապետն առակաց խումբ մը կը կազմէ։ «Ողիմպիան-Վարդա» ցեղին երկրորդ ընդ-

¹ W. Roth, die Fabeln des Olympianus, Ի Գրքի՝ Leben und Erstlingschriften Wilhelm Roth's aus seinem Nachlasse. Göttingen, p. 67—77.

² Neumann, Arhagœ Olympianou, Ի ZDMG, II, 118—122.

³ K. L. Roth, die aespische Fabel in Asien Ի «Philologus» VIII, յաւագուէ էջ 132—3 եւ 140:

⁴ Ետնօրէն թիւն միւր յօդուածին մէջ՝ Mémoire sur la vie et les écrits du prince Grégoire Magistros, Ի Journ. As. 1869, XII, 37 (առանձին Պարիս 1869, էջ 32. Ետն. 2)։

⁵ Բ. Գ. ընդգրգէ, «Զպփոփոս Բաաղանութիւն», Գ. Գ. 1880, էջ 51:

արձակ ձեւը ներկայացնել վիճենա 1746ին գրուած Թ. 29 ձեռագիրն¹, ուր նախ կը գրուին (Թղ. 57 ա) խորագրով: «Ուղղակի առաջին այն էն ըստ իմացման» տպագրութեամբ ծանօթ Իգ. կտորներն, յետոյ անոնց կը կցուին՝ առանց որ- եւէ բաժանման՝ ուստի իբր մի ամբողջութիւն՝ 26 ուրիշ յաւելուածական առակներ. ըստ այսմ ամբողջն (Թղ. 57 ա—72բ) ունի 49 կտոր առակ, որոնց վերջինները վարդանեան հաւաք- մանց մէջ ալ կը գտնուին:

Ուղղակի-Միւրիւր- (§ 455) առաջին կամ համառօտ ձեւը կը ներկայացնել վիճենայի Թ. 320 ձեռագիրն, 1388ին յառաջ գրուած եւ նախնաւոր Սեւակի հետաքման մաս, պա- րունակելով ընդհանրապէս իմաստասիրական գրուածքներ²: Նախ կան ծանօթ (համ. § 364) «Առաջին զոր տեղին իմաստասիր» իմացման (Թղ. 254ա եւն), յետոյ «Առաջին Օղջակի» (Թղ. 254բ եւն), ընդ ամէնը 18 կտոր, այսինքն 15 Ողջակիանու առակներն, եւ երեք ուրիշ կտոր- ներ: Ողջակիան-Միւրիւրայ ընդարձակ ձեւը կը գտնենք վիճենակց Թ. 1108 ձեռագիրն մէջ, գրուած 1318 ին ի Բլաձոր³, ուր բաց ի ուրիշ գրութիւններէն կը գտնենք «Բանք իմաստասի- րացն, յետոյ քիչ մը յառաջ յիշուած» «Առաջին իմացման» եւ յետոյ «Ողջակիան-Միւրիւրայ», առակները (էջ 838—854), «նկիզն այսպէս» «ոյժով» առակ աւլամպիական», Այս առակին մէջ ըստ այսմ՝ մուտք գտած են այն «Առակք իմաստանց», որոնք բաց ի ասոնցմէ մտած են նաեւ միւս հաւաքմանց մէջ, այսպէս «Բարոյա- խօսք», Տօրիսակին, վարդանեան Br. հաւաքման եւ նաեւ միւս հաւաքմանց մէջ, (տես մանրա- ման § 456 եւ Տխա. Այս.) Եւ այսպէս կ'ըլլին բազմազան նիւթերով բաղադրեալ հաւաքումն- ներ. օրինակի համար իմաստանց առակներու,

¹ Տես այսմ «Յուզակ» 183-74, յառակակն՝ 166:

² Տես միւս «Մասնագր. մտք. Ուսումն» եւն. Ա. 199-200, այսմ «Յուզակ», 763-4:

³ Յիշատակարանը կը հաղորդէ հայագէտը (տես էջ 459-60), ուր ի միջ այլոց կ'ըսուի «...առարկայն հա- դիսցանքին առաջն ծաղկեալ ի բազմաց... Նախ եւ առա- ձին ին երանալիսն, եւ Հայոց մէջ որ յիշխան, եւ Հորոնց զորն, ապա ընթանալովսն, ապա զուրկին լուսնի... Երբ եւ Սարգիս համարն եւ օպարտոր բանի... բազում տղաւորութեամբ ծաղկեցի զայս իմովս փրցան եւ անոր հետ մասամբ, իւրաքանչիւ զառ իբրեւ զմզու... Եւ եղև կատարեալ քորոս ի թվ. 246 (ս. 1318), ի դաւա- ռիս զայլից ձորց յանապատ Գլայոց, ընդ հովանեալ Ս. Ստեփաննոսի, եւ ձեռ վարդապետի եւ անյախժ հետեւի Յստեալ, ի թագաւորութեան Հայոց Ս. Եղիս ի լաթիցի կառուցեան [...], եւ յիշատակեալ զաւառիս Ամիր Հասանայ, որդի իւրէն, որդի Ամիր Հասանայ, որդի Պաւլայ բարեպաշտի»:

Ողջակիան վարդանայ եւ այլ նիւթերով՝ թուով 64—65 կտոր՝ աճած բաղադրութեան մըն եւ Բերկինի ձեռագիրն (Br.) այն հաւաք- ւումն խորագրով «Վարդան լաւագործին առաջին Առաջին Բարոյախօս», զոր այն ձեռագրէն հրատա- րակած է հայագէտը. (Հար. Գ. 97—110, առ- առկը Ա—ԷԵ.) Սակայն այս վերջինը (Br.) կա- րելոր է այն կողմանէ ալ որ ամբողջ պահած է «Ողջակիան-Վարդան», ձեւը, նախ Ողջակիանու առակին առակները (Թիւ ԻԻ—ԻԵ.) պակսելով չորս առակներու, թէեւ համեմատականներ կը գտնուին ուրիշ աղբիւր նոյն հաւաքման, եւ յե- տոյ Գործ առակներ (Թիւ ԻԵ—ԻԵԲ.) Հոս Ող- ջակիանու առակաց խմբումը թիւներն ու ընդան աւիտիական չէ մնացած. (տես (§ 457.) վերջապէս առակ մ'ալ կը յիշէ Գրիգոր Մագիստրոս Ողջա- կիանու առակամբ¹: Իւր յառաջ բերած առակը ճոխացած է ուրիշ տարրերով, եւ յատկապէս խօսելով Ողջակիանու հետ գործ չունի, շատ շատ կենդ—Ողջակիանու կտոր մըն է, որ թերեւս ջուրընէ թէ Ողջակիանու համարեալն հին Ժա- մանակ այլեւայլ օտար ճոխացումներ ալ ընդառ- նած էր: Սակայն ըստ ինքեան Մագիստրոսի կտորը ժողովրդեան բերնէ քաղուած կ'երեւայ. (§ 458.)

Միւրիւն հոս տեսանք այն «նոսրական» առ- ակներն որ Ողջակիանու անուամբ ծանօթ են

¹ Այս առակն մը մտնեալագործին Թ. 27 ձեռա- գիրն համառօտ հաղորդած ենք ուրիշ տեղ մը («Յուզակ», էջ 150)՝ Հայագէտը կը հաղորդէ նոյն Միւրիւնի ձե- առագիրն (Cod. Arm. IV, էջ 77) համեմատ՝ նշանակելով մերկին տարբերութիւնը ալ (էջ 484-5.) Մագիստրոս իւր առ. Երեմի եպ. Բնայ յղ. Նաւանց թղթին մէջ կը գրէ այս առակն, սկիզբով այսպէս. «Այլ ինչ ոչ ապա- րեան հեղան համարեալութեանը ք յերկրաբանականն համարեալելոյ կամ աստեղան թէ ճանճ Երեմիայի ճա- ղարիւ կամցաւ զմաշկի ի ծանկեաց առեւտուն՝ Էրան զնա գտնեալ. զոր այս անդ զապին գալեալը հզօնա- Տարիւր ի բաց միշտ, եւ ոչ աստեղեալ թաշտն օրտա- կայիւ: Ապա կ'ըսեալ կ'ըսեալ իմ փիւլ կ'ըրեւանիս կ'ստեղ- ընդ Ժանեան, եւ Ժապետը զմանս եմօզ կ'ըսեալ ընդ Ժանեան զերեւալը. զոր ի դաստաստանն մտեալ Այս- րաքեան Ժանեանն անհետեւ զնախաջ Ժանեանց (մեր «Նճառալ») ճառարանանն զնախաջ առեւտուն. զոր ոչ ընթանալ իրաւանսն ի կրեմիսն (ՔՐԻՄՏ, գառաւոր) կրեւալն ասէ (— «կրեւալն» թերեւս յայն ԽՐԵԱ ինչ, ճառագործն զարեւել, հիշել եւս բառն, մըրը «կրեւալն» լաւեմէն, ի ճոխ առեւտնց ծանկեալ այլ մի մտնել, յորժամ ի քան մտնել, ինչ ոչ՝ անլիս, անպատկառ, ըստ ճանաչման ի ճոխն ի փեթակի Ժանեանն անդ աղբիւր, բայց, եւ յաղբանիս մի երթալ: Այս ի իւրեւ, ի խօսք, ի խրթիմն անդ օտարեան ճառագէտ, ի ճեմարանս մի Ժանեան, ինչ ոչ՝ Ժանեան պէս անլիս: — Ըն տեսնուի ի որ Մագիստրոս ուրիշ առակ մը կ'ուզէ ի մէջ բերել, բայց ոչ թէ այս Ողջակիանուն է որուն միայն «ճայիկ» առակն անցողակի է յիշէ:

Հայոց՝ Սահայն բաց ի Ողբմաննու հաւաքմաննէն՝ բազմաթիւ «հոսովեան», առակներ կը գտնենք Հայոց թով, Վարդանան հաւաքմանց մէջ մեծ թիւ մը կազմելով։ Կրնայ ինչդիր ըլլալ թէ մի գուցէ ասոնք ուրիշ աղբիւրներէ անցած ըլլան Հայոց, յատկապէս արարական եւ ասորական հաւաքումներէ. (տես § 459.) Քանի որ Արաբաց վրացական, բժշկական եւ այլ ճիւղերու գրականութիւնն այնչափ աղքատ է Հայոց միջինդարեան մատենագրութեան վրայ, կրնար կարծուիլ որ միջնորդ գեր մը կատարած կրնան ըլլալ նոյն առակները Հայոց փոխանցելու։ Եւ սակայն թէ եւ «Լոսման», որուն անուամբ են ծանօթ Արաբացոց «հոսովեան առակները», անծանօթ չէ Հայոց՝, չենք գտնել՝ արաբական բնագիրքն մի առ մի ալ քննելով որ Լոբմանի առակներն անմիջապէս աղբեցրութիւն մ'ըրած ըլլան յիշեալ՝ Հայոց թով գտնուող հոսովեան առակներուն վրայ, կամ ուղղակի կապ մ'ըլլայ հայ եւ արաբական առակաց։ Կը մնար Ասորական, որուն մասին քը քիւնենյըն կրնանք ըսել, թէ եւ ասորական գրականութիւնն՝ որ ճշտ է առակներու հաւաքմամբ, ալ՝, նոյն եւ աւելի եւս աղբեցրութիւն ըրած է մանաւանդ Տին հայ գրականութեան վրայ։ Ըստ այսմ ո՛չ արաբական եւ ո՛չ ասորականը միջնորդ գեր մը կատարած են «հոսովեան», հայ առակաց համար. (§ 459 — 61.)

Ասկէ ետքը կը մնար հայ հաւաքմանց մէջ գտնուած (բաց ի Ողբմաննու անուամբ եղածներէն) առակներն ուսումնասիրելը։ Այս ալ եղած է նոյն ընդարձակութեամբ եւ հիմնականութեամբ զոր արդէն քանիցս տեսնը նման միւս գիպաց մէջ։ Մի առ մի այս ամէնը հետազոտուած են, ոմանք՝ որոնք արդէն ուրիշ տեղ մը չէին թարգմանուած՝ յառաջ բերուած ուսումնասիրութեամբ — յատկապէս հետեւեալքն

տեւեալքն այս կարգաւ՝ թիւք Խ, ՄԺԶ, ՂԵ, ՅԼԱ, ՃԲ, ՂԳ, ՄԻԹ, ՂԹ, ԻԷ, ԿԷ, ՃԺԳ, ԺԸ, ՃԱ եւ ԺԶ, որոց եւ մնացելոց բնագիրքը տես Բ Հատորին մէջ, —) քննադատութեամբ բնագիրներու, հետազոտութեամբ յունական իսկական կամ մերձաւոր համեմատելի կտորներու, եւ այլ բնագրաց, միով բանիւ ամէն տեսակետով լուսաբանուած. (տես § 462 — 510.) Մեզ հոս անհնար է այս մանրամասնութեանց մէջ մտնել։

Մը մնայ պարզաբանել կարեւոր ինչիր մը, այն թէ երբ թարգմանուած կրնան ըլլալ «հոսովեան» առակներս հայերէնի. (§ 511.) Անհնարին չըլլալով ալ՝ որ ուշ ժամանակ ասոնք յունարէնէ հայերէնի փոխադրուած ըլլան, հաւանականագոյն է որ գտնէ մեծամասնութիւնը հայ գրականութեան մէջ կային արդէն Ժ. դարուն։ Բաց ի յունական հոստորական դասագրոց թարգմանութենէն, որուն կ'ազնարկէ Մ. Խորենացի՝ ինչպէս տեսնը, առակներս՝ անշուշտ հայերէն թարգմանութեամբ՝ ծանօթ էին խաւիկ կաթուղիկոսի առ Ասողկան, Թովմայի Արծրունց եւ Գրիգորի Մագիստրոսի, ինչպէս տեսնը, որ մատենագիրներ են Ժ. եւ ԺԱ. դարուց. նաեւ Մագիստրոսի վկայութենէն գիտնը որ զպրոցական հրահանգաց ալ մաս կը կազմէին։ Արդ հայագետն երեք շրջան կ'ընդմէին հայ գրականութեան զարգացման, նախ սկսած ասորական-քրիստոնէական քաղաքակրթութեան տիրապետութեան ներքեւ, երկրորդ՝ զարգացած յունական-բիւզանդական զպրոցին աղբեցրութեան ներքեւ, եւ երրորդ բնիկ ազգային անկախ զարգացումն՝ փորձուած արդէն ի վաղուց։ Եսովեան առակներս ի հարկէ երկու առաջին թարգմանական շրջաններուն կը վերաբերին, եւ այն անշուշտ յունականին։ Վասն զի ընդունելով ալ որ կարեւոր է ասորականն փոխադրութիւնն ալ, ինչպէս որ այսպիսի անուղղակի ճամբով թարգմանութիւններ կան յունական գրոց (զոր օր. Եւսեբեայ Եկեղ. Գտմ.) սակայն որեւէ ասորական աղբեցրութիւն չենք գտնել առակացս վրայ եւ ոչ զոչինչ կապ մը հայ առակացս ասորականաց հետ։ Ընդհակառակն հոսովեան առակացս հայ բնագիրքն անմիջապէս յառաջ եկած են յունական բնագիրներէն, մինչեւ անգամ լեզուական քանի մը մանրամասնութիւնը մասնաւոր ինչ կրնն այս կէտը, յատկապէս Ողբմաննու առակաց մէջ՝ որ հեղինակ է հոսովեան առակաց իմքի մը հաւաքման, որ քաղուած է յունական հոստորական դասագրքի մը հայերէն թարգ-

1 Նոյնը կը սէն օրինակի համար Խալաուտ Կենտրոնի Եղեղանցի վարաց իւր կաթաններուն մէջ, տես այսմ Կ. Կոստանտնուպոլիս «Գրիգորի Եղեղանցի» ԽԵ, Թիւր. 1898 թ. էջ 121 (Թատուտ) «Եղեղանցի Գրիգորի Կաթաններէն», թիւ 85.) Հմտ. քը «Դու մատենագրութեան Կաթաններէն» (Վ. Կենտ 1892), էջ 119, օր. կը տեսնուի որ ոչ ամէն ձեւագիր ունի նոյնն այստեղ։

2 Թէ Լոբմանի եւ թէ ասորական «հոսովեան» իմաստագրութեան մասին մատենագրութիւնքն ուրիշ տեղ մը նշանակուող առիթն ունեցանք. (տես «Հանգէն» 1899, էջ 129-30 Եւս.) Ա. Եղեղանցի հայագիրն նշանակածներէն՝ Hochfeld, Beiträge zur syrischen Fabelliteratur, Էդլե 1893. Իսովոյս մասին՝ August Hausen, Untersuchungen zur Ueberlieferung der aesiopischen Fabeln (Խաթի XXI Supplementband der Jahrbücher für classische Philologie, 1894, p. 247-310), է. Եւս. Երեւնի։

մանութենէն. այսպիսի առականներու հաւանքը դարձեալ արդէն արդէն նախ Յունաց լուրջ եղած է: Եթէ զգուշացնենք մեր անշուշտ առեւտրային կայ, այն է որ առակ մը ծանօթ գտանք փաստաստի բուզանդայ, որ հասանալէն հայ գրականութեան առաջին ասորական ազգայնութեան ենթարկելի շրջանին վերաբերող մատենագիր մըն է: Սակայն թողլով այս կէտն որ շինք կրնար հաստատել թէ բուզանդայ գրքին արդի ձեւը նախնականն էր, բուզանդայ կրնար ծանօթացած ըլլալ այս եւ ուրիշ առականներու առանց հայ թարգմանութեան: Ըստ այսմ հայ ազգեան ետնական առակաց հայ թարգմանութիւնը կը վերադարձ հայ գրականութեան յունական ազգեցութեան շրջանին, մատուորապէս Զ. Ե. դարերուն: Ողիմպիոսեան հատարած առականներու հոնաւորական շինքները կը ըլլան թերեւս ծանօթացած են Հայոց հիւնական շրջանին, երբ գարդնական կրթական ուսմանը հիմնուեցան ի Հայոց: Գարնաւ թէ եւ յառաջ ալ ծանօթ յետոյ կրնան այս ետնական առակաց տեղին հետեւաբար ենթադրութիւններ արտադրել որ առանձին ըլլալ որուն մէջ զարկ տուած ըլլալու է այն պարագան որ Թ. Գ. դարուն գարնական հրահանգաց մաս սկսած են կազմել առակներն, ուստի այս զարգացումն նոյն դարին ետքը կրնայ ըլլալ: Յամենայն դէպս որեւէ կերպով վերջոյն մը տուել թաքտել, ուստի ինքն չէ որ առաջին անգամ Թ. Գ. դարուն յունարէն թարգմանած ըլլալ առականներ, ինչպէս ամեն կարծած են:

Այսպէս վաթսուներեւ տեւի ետնական առականներ կը գտնենք հին հայերէն (գրաբար) լեզուաւ թարգմանուած, որոնց մասին հինգրորդ Ողիմպիոսեան խմբագրութեամբ: Յատուկ առակակ մը (Տիւս. 1. Բ. էջ 508—9) կը նշանակէ այս առականները՝ անոնց համապատասխանող յունականներով: արդէն թուով 73 են: Վասն զի կան այն պիտիք որ արդէն յունական բնագիրներուն անունան են մասամբ եւ մասամբ շատ փոփոխուած, ոմանք նաեւ ազգային ազգեցութեան ենթարկուած: Բաց աստի յունական մէկ են միւսնոյն խմբագրութեան ալ չեն վերաբերիր ասոնք, նաեւ ուր անփոփոխ եւ անարատ մնացած են առականները: Ժողովրդական ազգեցութեան խնդիրը կը մնայ յաւերգ գլխուն. (§ 512):

1 Այսպէս Wenrich, De auctororum graecorum versionibus եւ. Լուպտեր 1842, էջ 84:

(Զարմանիկ):

4. 8. 8.

ԼԵԶՈՒԱՐԱՆԱԿԱՆ

ՈՐԿԻ ԼԵԶՈՒԱՐԱՆԱԿԱՆ

2.

Լիզնացոյ աշխատանքի համար:

(Զարմանիկ):

Լիզնացոյն լեզուն բնական երեւոյթ մըն է, լեզուն փոփոխականութիւնն ալ այս բնականութիւնն ալ հետեւութիւնն է. Ժամանակն առնէ անհարթ կը հարթ, առնէ զգուշացնելի կը արտադրուի եւ կամ աւելի կը շնչէ: Լիզնացոյ մը քաջ ժամանակաւ ազգող երկու գործիչներն են՝ հնչւածութիւնն ու լիզնացոյն փոփոխութեան ազգեցութեամբ բառերուն խոսք եւ անհարթ մասունքը կը կոչուին, կը հարթուին. իսկ նշանակութեան փոփոխութեան ազգեցութեամբ մը եւ նոյն բառը կը փոխէ իւր գաղափարին յատուկ սահմանն եւ ուրիշ սահման կ'անցնի: Առնէ կենդանի լեզուն կը կրէ այս կրկին ազգեցութիւնները: Արդի սերնդեան լեզուն նախորդ սերնդեան լեզուն հետ ըստ ամենայնի նոյն չէ. բնական է պատմական ժամանակի լեզուն ալ նախորդականութիւն հետ նոյն չէ: Օրինակ մը բառակն է ի լուսաւորութիւն. արդի գործածութեամբ հըշտը բառը կը նշանակէ պատեհապատեհ կան գործիք մը, որ վառարանի գոնիքեամբ (հարմարեցով) գոյնը կը մըն — մընընէն կը Եւստիոս մըն է նոյն հըշտը բառը Սահմանայ եւ Եւստիոսը օրերը կը նշանակէր հար — ցանայ, փայտաւորող (հարցան բարկութիւն, — իբր կալածակ): Եթէ այս վերջին — այսինքն հար, իբր ցանող — նշանակութեամբ գործածել ուզենք՝ ստիպուած ենք հըշտը բառը, եւ ոչ հըշտն. ուրեմն ահաւորիկ խոսքական փոփոխութիւն մը, որ յառաջ կը բերէ եւ նշանակութեան փոփոխում մը: Այս երեւոյթն աւելի լուրջ կը տեսնուի խոսքած լեզուն մը պիտի աւելի տեղական յարաբերութիւններն եթէ աչքի առնել բերենք: Գուտաւոր մը մէջ գտնուած հայերէն բառ մը երբեմն այնպէս փոխած կ'ըլլայ իւր կերպարանը, որ ուրիշ — հետագայ — գաւառի մը մէջ անտեսելի կը մնայ եւ կամ նոյն իսկ որոշ բովին ուրիշ բառով մը կը փոխանակուի: Ուրեմն կը տեսնուի հետեւեղնել թէ կենդանի լեզուն մը թէ ժամանակին եւ թէ տեղայն նկատմամբ փոփոխականութեան ենթարկուած է: Այս դիւրահաս կընթալէ եւ գրեթէ շոշափելի օրինակն եթէ գարեւս գարեւս տեւէ, յառաջ կը բերէ լեզուաց ծնունդը եւ մահը, Ժամանակաւ յառաջ կու գան մայր լեւ:

• Գործիք մէկ ու կէս տարի ետքը հազիւ կարող կ'ըլլայ յառաջ տանի մը «Արդի Լեզուագիտութեան» յոգնածը: Լեզուագիտութեան գիտն անշուշտ թէ ականաւոր էր այս յերկարագումը թէ «անշուշտ» կողմանէ եւ թէ յոյսանալով կողմանէ: Գիտն շատեց՝ որչափ պարագաները ներքին, գործիք անընդհատ շարունակ թեման արողիցանքն էր այս յոյսանած, որ ինչպէս յուսանք, արդի հայ լեզուագիտաց նկատարողութեան պիտի շատայ յարգող տալ: